

Réz Pál

A RINGATÓZÓ FÁK ALÓL

Volt egy játékunk: mondd meg, mi a legkedvesebb két-három sorod egy költőtől, megmondom, ki vagy. Amikor megjelent a Weöres-könyve, *weörest* játszottunk Domokos Mátyással. „*Mert ami egyszer végbement, azon nem másít semmi rend, se Isten, se az ördögök, mulónak látszik és örök*”, mondta ő. Én meg ezt idéztem: „*Mind elmegyünk, a ringatózó fák alól mind elmegyünk, a párás ég alatt mind indulunk a pusztaságon át a száraz ég alá, ahányan így együtt vagyunk.*”

Hosszú életem során nem ismertem senkit, akinek idegsejtjeit jobban átította volna az irodalom, a magyar irodalom. Csak abban az emberben válhat *így* testté az ige, akinek számára az irodalom nem csak stúdium (bármennyire elsajátította is a filológia technikáját), nem szakma csak (még ha felsőfokon műveli is a mesterséget), nem léha-boldog fényűzés, sőt nem is csak a lélek balga fényűzése: kiirthatatlanul szerves része a létezésének, egzisztenciális a jelentősége, a világ megértésének, magyarázatának a tudományoknál is hatékonyabb eszköze. Aki úgy olvas egy verset vagy regényt, hogy az nyomban kiköveteli helyét gondolatainak és érzelmeinek koordináta-rendszerében, és ezzel szinte kényszeríti rá, hogy értelmezze.

Erre a befogadásra és értelmezésre készült már diákkorában, amikor megismertem – éppen ötvennyolc éve. A múltkoriban azt mondtam neki, nem kevés öniróniával, de mi tagadás, egy kis nosztalgiával is: – Kollégista koromban én – roppant szerényen – Jean Jaurès és Horváth János akartam lenni, egy személyben. – Domokos talán már akkor is Németh László ideálszerepét vállalta volna: az élő irodalom kritikusanak készült, azon belül nemzedéke organizátorának. A kor – eufemisztikusan szólva – nem kedvezett ennek a szerepnek, bármennyire integráló személyiség volt is – lehetett volna – Domokos: otthon volt Bibó István egyetemi óráin, még Szegeden, és Fülep Lajos peripatetikus előadásain a Ménesi úton meg a Széher úton, Szabó Lőrinc és Vas István könyvtárszobájában, Illyés tihanyi, Sárközi Márta zugligeti, Weöres Sándor rózsadombi, Hatvany Lajosék szabadsághegyi kertjében, Kormos sűrűn váltakozó társ- és albérleteiben, Németh László szilveszteri összejöveteleim, Ferenczy Béni és Csernus Tibor műtermében, Mándy asztalánál a Darlingban és a Lukácsban, Pilinszkyénél a Rémy Martinben, Juhász Ferencénél és Nagy Lászlóénál a New Yorkban, a Kulacsban, az Emkében, a Savoyban, ki tudja, még hány lakásban, kertben, kávéházban, szerkesztőségben. És persze otthon volt a személyes ismeretségtől függetlenül (vagy éppen hogy nem függetlenül) a mesterek és barátok műveiben. Erre a szerepre, s ha akkor nem tűnt is annak, erre a munkára küldték, vonzották a képességei: kivételes intelligenciája, a magyar irodalom, kivált a XX. századi egyedülálló ismerete, elemzőkészsége, biztos stílusérzéke, irtózása az ideológiák végletességétől, kizárólagosságától, logikájának következetessége, képzettársításainak láttató, fényes tűzijátéka – és mindezekelőtt minőségérzéke, értékisztelete. „Olyan borkóstoló, akinek nincsenek ízlelőbimbói”, mondta egyszer egy ítézsre. Neki kifinomult érzékszervei voltak, s amikor új ízleteiről, észleleteiről beszámolt – sokáig csak szóban, nekünk, barátainak –, nem valamely esztétikai irány rácsát borította a műre, hanem merész jelzőkkel, hasonlatok-

kal, képekkel jelenítette meg és kommentálta a verset, novellát, regényt vagy akár irodalmi tanulmányt. A metaforákat kiváltképp kedvelte, bizonyára vérmérséklete, képzelete vezette el hozzájuk, de azért is élt szívesen velük, mert az értekező prózát az irodalom egyik tartományának tekintette, amelyet nem zár el szögesdrót a novellától vagy a költészettől, tudta, hogy egy erős kép jobban megvilágítja a művet, az író, nagyobb segítséget nyújt az olvasónak, mint a mégoly tudós, de elvont formula. Villanásaival roppant távoli elemeket – gondolatokat, tényeket, szavakat – tudott egymás mellé rántani –, de amikor a varrógépet és az esernyőt találkozott a boncasztalon, azért tette, hogy az élet és művészet rejtélyes összefüggéseire derítsen fényt.

Megnyerő volt az is, hogy teljességgel elvetette az ideológiák, áramlatok, baráti társaságok kánonjait, főként a *vagy-vagy*okat. Franz Kafka vagy Thomas Mann? Illyés vagy Szép Ernő? Egy vagy Derkovits? Nemes Nagy Ágnes vagy Nagy László? Bartók vagy Kodály? Tersánszky vagy Ottlik? Petri vagy Tandori? – a választás belső és külső kényszerét egyaránt szellemellenesnek, művészetellenesnek tudta, nem is gyakorolta soha. Riasztotta, hová vezethet az irodalom mesterséges felszeletelése.

Nézeteit, nemegyszer vitára ingerlő véleményét szeretetre méltó személyisége hitelesítette. Egyfelől védtelen volt, kicsit gyámoltalan, olykor naiv is, felnőtten is gyermeki, ideaember, közelebb az eszmékhez, eszményekhez, mint a mindennapok valóságához. Másfelől: *saját esze* volt, ahogy a Fészekben mondták valaha az öregek, a maga idegrendszerén szűrte át a világot, az olvasmányait is. Ha irodalomról beszélt vagy írt, nem a rutin ihlette: izzott, lelkesedett, lobogott, háborgott, láthatatlan ellenfelekkel viaskodott életre-halálra. Nem babra meg a játék, ezt éreznünk kellett. És miután kibontakoztatta az érvek gyalogjainak hadsorát, merész lóugrással küldte előre a huszárját – nemhiába volt igazolt sakkjátékos. Mélységesen hitt abban, amit mondott, de ha csak lehetett, új dimenziót adott a szavainak a játékkal, humorral; remek Karinthy-tanulmánya fölé ezt az idézetet írta: „*A humor a teljes igazság.*”

A harci kedv, a rejtélyes forrásokból táplálkozó energia nem lankadt benne a koral, sőt: egyre magasabbra csapott. Mi, fáradt, szikkadó kortársai csodálkozva figyeltük, kicsit ironikusan, kicsit irigykedve.

Többnyire nem tudom felidézni, hogy majdani barátaimmal, barátnéimmal mikor, hol találkoztam először, de arra emlékezni vélek, hogy a nálam két évvel idősebb Domoos Mátyásnak mikor mutatkoztam be: 1948. július 25-én a Ménesi úti Eötvös Collegium második emeleti folyosóján: aznap jelentkeztem felvételre – gólyatojás, ahogy a felsőévesek hívtak bennünket. Szűk másfél évig lehettem tagja a Collegiumnak, néhány nap eltéréssel zártak ki bennünket, vagy ahogy sunyin nevezték: lemondattak a tagságunkról. Később, az 50-es évek elejétől csaknem negyven évig dolgoztunk együtt a Szépirodalmi Könyvkiadóban, rövid ideig egy szobában, míg szét nem ültettek bennünket, mint két vásott diákot. Azután megint egy helyre sodort bennünket a vak sors, (vagy nem is az): a *Holmi* következett – tizenegy évig volt a prózarovat vezetője, majd a szerkesztőbizottság tagja, mindvégig. Amikor malomalji irodalompolitikusok fű alatt támadták a lapot, így nyilatkozott egy újságnak: „*A Holmi valójában nem a nép-nemzeti törekvések orgánuma, ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy semmilyen irányban sem képvisel kirekesztő tendenciát. A Holmi megpróbált a tehetség és minőség képviselőjeként föllépni, a régi Nyugat szellemében, annak az örökségét folytatva.*” Hogy milyen szerepet játszott a lap jellegének kialakításában, azt nem csupán a *Holmi*-ben megjelent többtucatnyi tanul-

mánya, filológiai dolgozata, bírálata, vitacikke, emlékezése, jegyzete mutatja – de azt, hogy milyen lelkesen, kitartóan vett részt a mindennapi munkában, hogy minek örült és min fanyalgott, hogy mivel volt elégedetlen, csak mi, munkatársai tudhatjuk.

A pálya elején ritkán publikált, vélhetően nem is akart a szerkesztők cenzúrája vagy az öncenzúra által megcsonkított kritikákat írni – ezekről az évekről mondta utóbb, hogy visszagyűrte, visszanyelte szellemi lehetőségeinek „*talán jobbik részét*”. „*Szolgálati éveinkben*” – ez is az ő kifejezése, egy dedikációjából – a lektori munkába ömlesztette energiáit. Igényesebben írta lektori jelentéseit, mint bármelyikünk. Ha egyszer összegyűjti majd őket egy filológus, az utókor hasznára teszi: egy vérbeli kritikus születését, életművének csíráit fedezheti fel bennük, kéziratok példásan alapos elemzését olvashatja, és akinek jó szeme van, észreveheti azt is, hogyan igyekezett meggyőzni főnökeinket és a mögöttük többnyire homályban meghúzódó, de éberen figyelő hatalmat, hivatalt arról, hogy miért kell megjelentetnie az állami könyvkiadásnak, mégis, a nemhogy nem támogatót, de alig túrt író: Pilinszkyt, Weörest, Berdát, Németh Lászlót, Örkényt, Barit, Tandorit, másokat: elvégre ez a Zweck der Übung, mondta fanyarul. (Ezeknek az éveknél emlékeit – alapos filológiai aládúcolással – elevenítette meg talán legnagyobb visszhangot keltő tanulmányában, a LELTÁRHIÁNY-ban.)

Amikor lazult a szorítás, egyre sűrűbben jelentek meg esszéi, kritikái, de amikor annak is megnyílt a lehetősége, hogy kötetbe gyűjtse őket, szólni akart még azokról, akiket a legközelebb érzett magához: megírta nagy tanulmányait Szabó Lőrincről, Illyésről, nagyszerű *képzelt beszélgetését* Weöres Sándorral. Első kötete kései kötet tehát (1977): egy híján ötvenéves volt, amikor megjelent, remekül megválasztott, sokfelé utaló címmel: ÜGYANARRÓL MÁSKÉPPEN. Hogy mi volt a célja, legpontosabban ő maga fogalmazta meg vagy tíz év múlva: „*A szerző a világ legtermészetesebb dolgának érzi, hogy írói érdeklődése olyasmire irányuljon, aminél fontosabb és izgatóbb vállalkozást (ő legalább) nem tud elképzelni az irodalommal foglalkozó értelem számára; a korban saját irodalmát, az irodalomban saját korát igyekszik mind teljesebben megérteni. A korról vágyik szembenézni, amelynek személyes és metafizikai, társadalmi és történelmi téridejében mindannyian közös átkelést hajtunk végre az életünkkel, és a szembesülés hiteles lehetőségét abban a képben véli megtalálni, amely a közösen megélt élet igazi emlékezetén: az irodalmon áttűnik.*”

Tekintélye – az igazi tekintély, a hatalom nélkül való – ezekben az években vált evidenssé az irodalom reszpublikájában – amelynek hegy- és vízrajza, ismeretes, sohasem esik egybe a hivatalos kartográfusok maszatolt-eltorzított térképeivel, akkoriban meg igencsak különbözött tőle. A legtöbbet akkor is Illyéssel, Némethtel, Weöressel, Vassal foglalkozott, részlettanulmányokban elemzett egy-egy művet, problémát, motívumot. De hogy is ne kísérté volna figyelemmel az *utánuk jövőket*, nemzedéktársaitól a fiatalokig, Lator Lászlótól, Juhász Ferentől, Nagy Lászlótól, Fodor Andrásztól Orbán Ottóig, Csoóri Sándorig, Tandoriig, Tózsér Árpádig, Ágh Istvánig, Bari Károlyig, Bakáig, Kántor Péterig, Rakovszky Zsuzsáig, Petriig, Várady Szabolcsig, Parti Nagy Lajosig, Csengery Kristófig, Kardos G. Györgytől, Gion Nándortól, Szász Imrétől, Szabó Istvántól, Galgóczi Erzsébettől, Grendel Lajostól Tar Sándorig, Esterházy Péterig – a névsorom persze nem teljes, csak jelzés.

És most megállok egy pillanatra.

Emlékezem, elbeszélék, írom a történeteket, anekdotákat, sima, gyalult mondatokban felsorolok, jellemzek, értékelek, teszem fel az árnyalatokat a vászonra – de nem azért-e,

hogy hallgassak a legfontosabbról, hogy visszagyűrjem magamba – miért kell visszagyűrjem? –, hogy ne mondjam ki patetikusan, szürkén, egyszerűen, szemérmetlenül: a barátom volt, szerettem.

A 90-es években sem változott a hangja, nemhogy a felszabadulás öröme nem szivárgott be szövegeibe, de szemernyi rezignált derű sem, éppen olyan háborgó és még kesernyésebb, sőt keserűbb volt, mint boldogult úrfikorában. Alkatilag volt képtelen rá, hogy megfogadja Spinoza tanácsát, pedig idézte is: *necque lugere, necque indignari, sed intelligere* – nem bánkódni, nem háborogni, hanem megérteni. Azért-e, mert elrendeltésként, nyomasztó és serkentő erőként hordozta génjeiben az örök morális elégedetlenséget, ahogyan Babits értette azt, s egy politikai fordulat hogy is lett volna elégséges ahhoz, hogy kivesse magából? Vagy mert későn, túl a hatvanon érhetett csak meg műve kibontakoztatásának lehetőségét, ez volt a teher? Vagy mert az, ami bekövetkezett, nem hozta meg az utópiákban oly sokszor és szépen megálmodott társadalmat, embereket?

Az oly nehezen definiálható szövegirodalmat, posztmodernt idegenkedve, mi több, gyanakodva szemlélte – legalábbis a művek jó részét. Dohogott, felháborodott, gúnyolódott. – „*Vitéz kis úr, Gyulai Pál úr Azt üzeni, hogy nincs vége a dalnak*” – ugrattam egyszer őt – és ha van *önugratás*, ugrattam egyben magamat is. Most, hogy újraolvasom Ady versét, meghökkenve látom, hogy ha a helyzet merőben más is, a vers hány fordulata, formulája illik Domokosra: „*Sorsunkat hordta, nem csupán a kardot S a sorsvívők el nem mehetnek...*” De mert Domokos Mátyás már a XX. század gyermeke volt, kétkedett önmagában is; újra és újra feltette magának a kérdést: vajon ő meszesedett-e konzervatívvá, avagy a mai magyar irodalom egy részének – jó részének – menetiránya rossz? 1999. augusztus 24-én kelt levelében – milyen remek levélíró volt! – ezt írta nekem: „...*Folyton beleütközöm abba a kőkemény ténybe, hogy életkoromnál fogva lassan, de annál biztosabban veszem el kapcsolatomat az eleven irodalom napi életével s szereplőivel, akik egyébként a fiaim, netalán unokáim lehetnének. S ezt a belátást ki kell egészítenem azzal, hogy ami a személyes életemet szellemi értelemben jelentette, kitöltötte és éltette, az ezredfordulón már jórészt (és régóta) nincs velem, s ami helyette van, az egyre távolabb kerül tőlem, nemcsak életkori okoknál fogva, hanem az irodalmi produkció minőségénél fogva is egyre kevésbé érdekel, sőt: ha őszinte akarok lenni – s miért ne lennék az? –, egyáltalán nem érdekel. Amit én lírában, prózában és kritikában »a magyar irodalom«-nak hittem, szerettem, mint gondolkodásomat és erkölcsi magatartásomat formáló jótékony és eleven erőforrást, és szerény erőmhez mérten napszámosként szolgálni igyekeztem, jóformán megszűnt, legalábbis az én tapasztalataim szerint, s ami a helyébe lépett és egyre erőszakosabban nyomul előre, sem az úgynevezett »széppérezéket«, sem a bizonyára elmeszesedő intellektuális igényeimet nem elégíti ki.*”

Súlyos, kemény, fájdalmas levél (és most már dokumentum is) – remélhetem-e, hogy nem talál fölülnyes, elutasító kézlegyintésre, hanem éppen hogy tünődésre, számvetésre, egyetértésre vagy vitára ösztönöz – Domokos Mátyás szellemében?

Az utolsó években többet dolgozott a múlt, mint a jelen magyar irodalmán. Szerkesztette két kitűnő sorozatát, az *In Memoriamot* és az *Emlékezetet*, hogy felmutassa a XX. század irodalmának rohamosan feledésbe merülő értékeit, nagy életművek hatásának, fogadtatásának, bírálatok, írói vallomások, viták, levelek és persze mindezekelőtt a művek részleteinek kaleidoszkópjával igyekezett új olvasókban, a fiatalokban felébreszteni az élményt, amit ezeknek az íróknak köszönhetett. Kiadta a magyar

novella, majd a magyar esszé hatalmas antológiáit. Amikor az utóbbin dolgozott, megmutatta a tartalomjegyzék tervezetét. Szellemes ötlettel nem időrendbe állította az esszéket, hanem tárgyak szerint csoportosította őket: – Azért – mondta –, hogy kitesék: ugyanazok a kérdések gyötörték Széchenyit, Kemény Zsigmondot, Adyt, Jászit, Bibót. Mert nálunk semmi sem oldódik meg, nem szépül történelemmé semmi. – És idézte Adyt: „*Sohse tudott az igazsághoz Igazunk minket eljuttatni: Hamupipőke a magyar kín.*”

Irodalmi nézeteink többnyire azonosak voltak vagy közelieliek, az ízlésünk is, értékítéleteink is, de a politikában csak alapelvekben értettünk egyet, a nagy eszményekben, abban már nem, hogy melyik párttól ésszerű jobban idegenkedni, jobban tartani. Egy este, kettesben, megint ilyesmiről vitatkoztunk, ha nem is a napi politikáról. Matyi fergeteges filippikája egyre szenvedélyesebb lett, egy protestáns hitvitázó indulatával beszélt – Lator László jellemezte így –, én meg csak ironizáltam, destruáltam. A vita kezdett elfajulni. Megijedtem. – Álljunk meg egy polgári szóra – mondtam fondorlatosan. – Volna ugyanis egy ide nem tartozó versértelmezési problémám, főtanár úr – fordítottam magázásra a szót, ahogy modorosan a Collegiumban szoktuk volt. – Emlékszik Kormos *ominózus* költeményére? (Kormos István szerette ezzel a *déplacé* jelzővel illetni saját verseit.) „*Juhász, Juhász, ringörgető Yukon, ne vesszünk össze egy bitang juhon.*” A *bitang juh*, szíveskedjék felvilágosítani, főtanár úr, netalán a politika volna? – Egy pillanatra lépre ment: – Hát persze, hogy az – vágta rá. De rögtön villant is a szeme: – Na jól van, Hacsek: slussz, ez a téma be van fejezve.

1957 tavaszán egy Duna-parti kávéház teraszán ültünk, gyönyörű tavasz volt – és a város szét volt löve. Matyi egyszer csak azt mondta, minden közvetlen előzmény nélkül, ijesztő keserűséggel: – Két dolgot szerettem volna az életemben. Utódokat hagyni a világra, és talán néhány gondolatot is. Egyik sem sikerült, most már nem is fog sikerülni.

Tévedett Domokos Máttyás, hál' istennek nagyot tévedett.

Vajda Miklós

EGY KÁVÉHÁZI ASZTALRA

Egy kávéházi asztaltól, ahol három gondolataiba merült fiatalember ül egy boksztban, a középső egyszer csak eltűnt a helyéről, kihátrált a kávéházból, az életéből, az életükéből. Az otthagytott másik kettő most döbbenet nézi egymást Domokos Matyi hült helye fölött. Melyikük lesz a következő? A kérdés, amilyen kézenfekvő, olyan elkerülhetetlen, hiszen Csernus Tibor HÁROM LEKTOR című elhíresült, remek festménye 1955-ben készült, s az akkori huszonéves fiatal emberek ma rozzant, betegeskedő nagyapák. Az asztalnál, klasszikus elrendezésben, Matyi ül középen, feje gondolatnyival magasabban áll a másik kettőnél, jobbra tőle Réz Pali, balra én. Mindhárman jellegzetes pózainkban ülünk ott, érezhetően egy beszélgetés hirtelen támadt szünetében, és